SCHIRM ANITA

AZ ANYANYELV AZ EMBEREK ÉLETÉBEN

BEVEZETÉS

Az anyanyelv mindannyiunk életében kitüntetett szerepet tölt be, hiszen ez az első nyelv, amellyel megismerkedünk, ezzel/ezen szocializálódunk, a családi és az iskolai, valamint a munkahelyi kommunikációnak is ez a nyelv lesz az alapja. Olyannyira természetes közegünkké válik anyanyelvünk, hogy ritkán gondolkodunk el azon, milyen sajátosságai vannak, milyen funkciókat tölt be, mire és hogyan használjuk. Kompetenciája csak a nyelvészeket érdekli igazán, a nyelvhasználó beéri a performanciával, vagyis nem csinál mást, csupán használja az anyanyelvét. S ez az anyanyelv nem egy idilli, ideális nyelvváltozat, nem egy elérendő, tökéletes nyelv, hanem az elsőként, gyermekkorban megtanult, változó és alakuló, változataiban élő nyelv. Ennek az édesanya-nyelvnek az emberek életében betöltött szerepét a funkciói számbavételével lehet megadni, így tanulmányomban az anyanyelv fogalmának a definiálása után különféle nyelvészeti modellek segítségével ezeket a funkciókat veszem sorra, s egy kérdőíves felmérés eredményeinek a bemutatásával kitérek az anyanyelv és az idegen nyelv (tanult nyelv, második nyelv) különbségeire, a hozzájuk kapcsolódó attitűdökre és e nyelvek közti funkciómegoszlásra is egynyelvű és kétnyelvű adatközlők tapasztalatai alapján.

AZ ANYANYELV FOGALMA

Az *anyanyelv* a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKSz. 1989: 46) szerint az elsőnek megtanult nyelvet jelenti, amelyet az ember rendszeresen és legszívesebben beszél. A Nyelvművelő kézikönyv (Grétsy – Kovalovszky 1983: 219) meghatározásában az a nyelv, „amelyet a gyermekkorunkban, rendszerint elsőként tanulunk meg, s amelyen általában a legtermészetesebben, legjobban és legszívesebben beszélünk". A szociolingvisztikai szakirodalom (Skutnabb-Kangas 1997: 13–4) azonban nem kezeli ilyen egyszerűen és egységesen az anyanyelv kérdését,

ugyanis négy definíciót is ad a fogalomra. Az első meghatározás a származás felől közelíti meg az anyanyelvet, s a Magyar értelmező kéziszótár definíciójával egyezik meg. A második körülírás a nyelvhasználó azonosulását tekinti fő ismérvnek, így az anyanyelv „az a nyelv, amelylyel a beszélő, mint anyanyelvével, azonosul", illetve „az a nyelv, amellyel a beszélőt anyanyelvi beszélőként mások azonosítják" (Skutnabb-Kangas 1997: 13). A harmadik megközelítés a legjobban ismert nyelvet teszi meg anyanyelvnek, míg a negyedik a legtöbbet használt nyelvet. A definíciókból kitűnik, hogy az *anyanyelv* többértelmű terminus, csak a hétköznapi gondolkodás fogadja el nehezen, hogy valakinek több anyanyelve lehet, sőt, ugyanannak az embernek a különböző definíciók szerint más és más lehet az anyanyelve, s a származás szerinti anyanyelv kivételével az összes többi akár többször is változhat az egyén életében (Skutnabb-Kangas 1997: 13).

Az anyanyelvet szokás a legszívesebben beszélt nyelvként is jellemezni, amelyhez minden embert különösen bensőséges viszony fűz. Lanstyák (2007: 176–7) azonban rámutat arra, hogy bár a legtöbbször valóban nagyon erős érzelmi szállal kötődik az ember a gyerekkorában elsajátított nyelv(ek)hez, mégis tudni olyan esetekről, amikor a beszélők szembefordulnak az elsőként megtanult nyelvvel. Ezt nevezik felcserélő kétnyelvűségi helyzetnek, amikor a tágabb környezet megbélyegzi a kisebbség nyelvét, amelyet így ők már nem szívesen használnak.

Az esetek többségében azonban pozitív attitűd és természetes elfogultság társul az anyanyelvhez. Ezt mutatja már maga az *anyanyelv – idegen nyelv* megnevezés és szembeállítás is. Az *anyanyelv* szó a magyarban egyébként német mintára (lásd *Muttersprache*) létrehozott tükörszó, amely a latin *materna lingua* kifejezés fordítása. Szemléleti háttere pedig a TESz. (Benkő 1984: 160) szerint kétféle lehet: vagy az anyanyelv ősöktől öröklött voltát fejezi ki, vagy azt, hogy e nyelvet az édesanyánktól tanuljuk, s szinte már az anyatejjel szívjuk magunkba (uo.). Az *idegen nyelv* kifejezés pedig arra utal, hogy a nyelv nem a saját nyelvünk, hanem másoké. Minden nemzet megkülönbözteti a sajátjától eltérő nyelvet, s ehhez a megkülönböztetéshez gyakran nyelvileg is jelölt sztereotípia társul. Az anyanyelvtől eltérő nyelv megbélyegzésének egyik korai bizonyítéka a görögök *barbarosz* szava, ők ugyanis *barbár*oknak nevezték a más nyelvűeket a számukra érthetetlen beszédük miatt (Kálmán 1977: 8). A magyarba szláv közvetítéssel bekerült néma jelentésű *német* szót pedig a szlávok a szomszédságukban élő germán népekre használták, az elnevezéssel azt jelölvén, hogy nem értik a beszédüket. Vagyis az ismert nyelvhez mindig egy pozitív attitűd társult,

szemben az ismeretlen, idegen nyelvekkel. A magyar nyelvben számtalan szó, kifejezés és állandósult szókapcsolat található, amely negatív előítéletet fogalmaz meg más nyelvekkel és népcsoportokkal, azaz az idegenekkel szemben (vö. Forgács 1998), például: *Ordít, mint az orosz az ólban. Hosszúra nyúlik, mint a német litánia.* Továbbá a negatív dolgok kifejezésére is gyakran más népek, nyelvek neveit használjuk, például: *csehül van* 'rosszul van', *tótul nevet* 'sír', *cigányútra szalad* 'félremegy'. Ezekből a példákból is látszik, hogy az anyanyelvhez kötődő érzelmi azonosulás nyelvileg is együtt járhat más nyelvek megbélyegzésével. Azonban ez nem csupán magyar sajátosság, hanem nyelvi univerzálénak tekinthető.

Az anyanyelvhasználat sajátosságait McArthur (1992) a következőképpen foglalja össze: tudatalatti, illetve nem tudatos szabályismeret jellemző az anyanyelvre, s az anyanyelv-elsajátítási folyamatban a jelentések megragadása intuitíven történik. A nyelvi készségek széles skálája és a kreatív nyelvhasználat uralja az anyanyelvet. Ez az a nyelv, ami képessé tesz a folyamatos diskurzusra, s az adott nyelvi közösséggel való azonosulásra. Reflexnyelvnek tartják az anyanyelvet, amely a tudat alatti tevékenységeket is átfogja, vagyis például a csendjeinket is az anyanyelv tölti ki. Ebbe a nyelvbe születünk bele, s „ez az az eszköz, amellyel közvetlenül, áttétel nélkül ki tudjuk fejezni gondolatainkat, megértünk másokat" (Kálmán 1977: 7). Vagyis az anyanyelv automatikus (uo.), a fogalmak ugyanis közvetlenül kötődnek a szavakhoz, s az anyanyelvhez kapcsolódó nyelvtanon, például a hangrenden, az illeszkedésen vagy a toldalékok sorrendjén sem kell gondolkodnunk.

Az anyanyelv kitüntetett nyelvként való kezelését mutatja az is, hogy az UNESCO 1999-ben február 21-ét nemzetközi anyanyelvi nappá nyilvánította. Az anyanyelv tehát mindannyiunk életében jelentős szerepet tölt be, s rengeteg funkcióval bír. A továbbiakban azt mutatom be, hogy az egyes nyelvészeti modellek mit állítanak a(z anya)nyelv funkcióiról.

AZ ANYANYELV FUNKCIÓI A NYELVÉSZETI MODELLEK TÜKRÉBEN

A nyelv egyik fő funkciója gondolataink közvetítése, ám a nyelv segítségével fejezzük ki az identitásunkat, az érzelmeinket, gyakran a szavakkal cselekszünk, s a társadalmi érintkezésnek is a nyelvhasználat az alapja. S bár a nyelvhasználat és a kommunikáció nem azonosítható kizárólagosan egymással (Németh T. 2004), hiszen kommunikálni nem csupán a természetes nyelvvel lehetséges, ám a nyelvnek mégis az

egyik legfontosabb funkciója a kommunikációra való használat, így a továbbiakban azokat a kommunikációs modelleket mutatom be, amelyek expliciten kitérnek a nyelv funkcióira is.

Karl Bühler nyelvelméletében a nyelvhasználat kommunikatív funkcióira helyezi a hangsúlyt: a nyelvet a kommunikáció eszközeként (organonjaként) fogja fel, s a kommunikáció elemeihez, azaz a feladóhoz, a jelhez és a címzetthez eltérő funkciókat társít. A kifejezési funkció a nyelvi jel és a feladó kapcsolatából jön létre, a felhívás funkció a címzettre vonatkozik, akire nézve a nyelvi jelek felhívó funkcióval bírnak, míg az ábrázoló funkció a jel és a dolog, illetve a tények viszonyát adja meg. Vagyis a bühleri elmélet értelmében a nyelvet a kifejezés, a felhívás vagy az ábrázolás céljából használjuk. A magyar nyelvészeti szakirodalomban hasonlót állít Deme László (1976: 12) is. A beszéd tényezőiként Deme a beszélőt, a hallgatót és a beszéd tárgyát jelöli meg. A beszélőre a kifejezés funkciója jellemző, míg a hallgatóra irányuló funkció a befolyásolás, a külvilág tárgyához pedig a tájékoztatás kapcsolódik. A három beszédfunkció mindig egyszerre van jelen, ám megnyilatkozásonként változik, hogy melyik lesz közülük a domináns.

Roman Jakobson (1969: 216–23) a bühleri modellt kibővítve már hat alapelemet állapított meg, amelyekre szükség van a kommunikáció létrejöttéhez, s ezekhez a tényezőkhöz rendelte hozzá a nyelv különféle funkcióit. Ezek az elemek a következők: feladó, címzett, kontextus, üzenet, kontaktus, kód. Ha a kontextus áll a közlés középpontjában, a referenciális funkció dominál, s tényszerű kommunikációról van szó. Erre példa a *2009 a gazdasági válság éve* megnyilatkozás. Ha a kommunikátor a kódról beszél, például *Ebben a tanulmányban kevés a módosítószó*, akkor a metanyelvi funkció kerül előtérbe, míg ha maga az üzenet a domináns, akkor poétikai funkcióról beszélünk. A kommunikátor és a befogadó közti viszony fenntartására irányuló üzenetnél (*Nem értettem, megismételnéd?*) a fatikus funkció az uralkodó. Emotív, azaz érzelemkifejező funkciója akkor van a közlésnek, ha az üzenet a kommunikátorra irányul (*Sajnos megfáztam*), ezzel szemben konatív a funkció, ha a mondandó a címzettre vonatkozik (*Edd meg a főzeléket is!*). A jakobsoni modell szerint az üzenetekben egyszerre van jelen az összes funkció, ám közülük egy vagy több dominánssá válik. A jakobsoni megközelítéstől kissé eltérő felosztás található Nida rendszerében (idézi Németh T. 1996), ő ugyanis a kommunikatív nyelvhasználaton belül az informatív, az imperatív, a performatív, az emotív és az interperszonális funkciókat különítette el. Ha az üzenet a kommunikációs partner tudását gyarapítja, informatív funkcióról beszélünk, míg a partner vi-

selkedésének a megváltoztatására irányuló funkció az imperatív funkció. Emotív funkción Nida a partner érzelmi állapotának a megváltoztatását érti, interperszonális funkción pedig a beszélő és a hallgató közti viszony felállítását és fenntartását. Nida azonban számol a nem kommunikációs helyzetben megjelenő funkciókkal is, azaz azokkal az esetekkel, amikor a nyelvhasználó a nyelvet csupán saját maga számára használja. Ilyenkor jelenik meg az expresszív és a kognitív funkció. Az expresszív funkcióval a beszélő saját lelkiállapotát nyilvánítja ki saját maga számára, míg a kognitív funkció a nyelvnek a gondolkodásra való használatát jelenti.

A jakobsoni kódmodell csak a természetes nyelveket tekinti kódoknak, s ugyanahhoz a kódhoz mindig ugyanazt a gondolatot társítja. Ez a két alapfeltevés azonban nem tartható, ugyanis nem csupán nyelvi jelekkel kell számolni a kommunikáció során, valamint a megnyilatkozások jelentése nem adható meg csupán a forma alapján, hiszen a kontextust is figyelembe kell venni. A kódmodell tehát csak a megnyilatkozások nyelvi jelentését tudja megadni, a konkrét szituációbeli jelentést nem, így a nem szó szerinti értelmezéssel (például a gúnnyal, az iróniával: *Jaj de okos vagy!* vagy az indirekt beszédaktusokkal: *Nagyon meleg van itt!*) már nem tud mit kezdeni. Ezekben az esetekben ugyanis nem nyelvi tényezőkre is szükség van a beszélői jelentés megadásához. Vagyis a kódolás és dekódolás folyamatán kívül a megértés során bizonyos mentális műveletek, azaz következtetések szükségesek a helyes értelmezéshez. A kódmodellnek ezt a hiányosságát próbálja meg kiküszöbölni Paul Grice (1957) következtetéses modellje, amely bizonyos általános társalgási elvek (minőség, mennyiség, mód, relevancia) felhasználásával adja meg a megnyilatkozások konkrét szituációbeli jelentését. Grice fő fogalma az implikatúra, amely a kódolt és a kikövetkeztethető jelentést köti össze egymással. Azonban ez a modell sem tökéletes, ugyanis nem tud számot adni a nyelvi jelentésről, és arról, hogy hogyan kapcsolódik össze a megnyilatkozások nyelvi és konkrét szituációbeli jelentése (vö. Németh 1996). Vagyis a nyelvnek a verbális kommunikációban betöltött szerepének és funkcióinak a leírásához önmagában sem a bühleri, sem a jakobsoni modell, sem pedig a grice-i modell nem elegendő.

Egy kognitív elmélet, a Sperber és Wilson szerzőpáros (1986) nevével fémjelzett relevanciaelmélet azonban sikeresen párosította a kódolás és dekódolás, valamint a következtetés műveletét. Modelljük szerint a kommunikáció osztenzív következtetéses jellegű. Osztenzív, mivel minden megnyilvánulás hordoz olyan információt, amelynek a célja

a beszélő kommunikatív szándékának a hallgató felé való jelzése, és következtetéses, mivel a dekódolás folyamatában a hallgató következtet arra, hogy a beszélő szó szerint vagy nem szó szerint használta-e a megnyilatkozást, és kikövetkezteti az adott használat jelentését is. Az elmélet mindkét fél, tehát a beszélő és a hallgató nézőpontját is figyelembe veszi, s elkülöníti egymástól az informatív és a kommunikatív szándékot. Az előbbi szándék egy feltevéshalmaz nyilvánvalóvá tételét jelenti, míg az utóbbi az informatív szándék nyilvánvalóvá tételét (részletesebben lásd Sperber–Wilson 1986: 58–63). Vagyis a nyelvhasználat funkciói aszerint is vizsgálhatók, hogy teljesülnek-e a különféle szándékok, vagy sem.

Jef Verschueren (1999) a pragmatika elméletét felhasználva arra a kérdésre kereste a választ, hogy mit jelent az egyén számára a nyelv, illetve hogyan hat a nyelv az emberiség fejlődésére. Kommunikációs modelljének fő fogalma az alkalmazás (adaptáció), amely három irányú lehet: irányulhat a nyelvtől a körülmények felé, a körülményektől a nyelv felé, valamint érvényesülhet egyszerre mindkét irány is. Verschueren szerint a nyelvhasználat nem más, mint szüntelen nyelvi választás. Vagyis a fizikai és szociális világban szociális viszonyok közt lévő beszélő és hallgató a kommunikációs szándékainak megfelelően választ a nyelvi formák és stratégiák közt bizonyos kommunikációs hatások elérése érdekében. E modell alapján a nyelv funkciói az általa megvalósult stratégiákkal egyeznek meg.

Bármennyire is egzakt rendszernek tűnnek az eddig bemutatott kommunikációs modellek az expliciten megadott nyelvi funkciók miatt, mégis figyelembe kell vennünk néhány tényt. Az egyik, hogy minden megnyilatkozás több funkcióval bírhat egyszerre (Robinson [1972/] 2003: 265). Például a reklámoknál a jakobsoni terminusokkal élve egyszerre figyelhető meg a poétikai és az emotív funkció. Másrészt jó néhány funkció a nyelv nélkül is megvalósítható (Robinson [1972/] 2003: 266). Továbbá nem lehet egy az egy arányú megfelelést adni a nyelvi formák és az általuk kifejezett funkciók közt. A nyelvi funkciók listázásával kapcsolatban el kell ismerni azt is, hogy minden lista kissé önkényes. Robinson ([1972/] 2003: 262–63) például tizennégy funkciót különített el, ám elismeri, hogy ez nem teljes és kimerítő felsorolás. Az általa felállított nyelvi funkciók a következők: rosszabb cselekvés elkerülése, normáknak megfelelés, esztétikai funkció, találkozók szabályozása, performatívumok, önszabályozás, mások szabályozása, érzelemkifejezés, a külső jelölése, szerepviszonyok jelzése, nem nyelvi világra történő referálás, oktatás, kérdés és metanyelvi funkció.

A különféle modellek mégis megegyeznek a nyelv alapvető funkcióiban, a különbséget viszont az elméletek extra összetevői adják. A modern elméletek a bühleri és a jakobsoni modellhez képest annyiban nyújtanak többet, hogy a kommunikáció több összetevőjét veszik figyelembe, illetve a korábbi funkciókat árnyaltabban és részletesebben mutatják be. Kérdés azonban, hogy a nyelvhasználóknak az anyanyelvről és az idegen nyelvekről való vélekedései és hiedelmei mennyire vágnak egybe ezekkel az elméletekkel, s hogy a beszélők a nyelv funkciói közül melyeket érzik a legdominánsabbnak.

AZ ANYANYELV FUNKCIÓI A NYELVHASZNÁLÓK MEGÍTÉLÉSE ALAPJÁN

A nyelvészeti modellektől függetlenül kíváncsi voltam arra, hogy a nyelvhasználók hogyan vélekednek arról, milyen szerepe van az anyanyelvnek, ezért kérdőíves felmérést végeztem. A kérdéseim egy része az anyanyelv megítélésére vonatkozott, vagyis arra, milyen attitűddel viseltetnek a nyelvhasználók anyanyelvük iránt, megkülönböztetik-e ezt a nyelvet használhatósága, esztétikai értéke vagy bármely más funkciója szerint a később elsajátított idegen nyelvektől. Az is érdekelt, hogy a nyelvészeti elméletek által megadott különféle funkciók hogyan oszlanak meg a gyermekkorban és a később elsajátított nyelvek közt.

Összesen kilencvenegy személy töltötte ki az általam készített kérdőívet, nekik ezúton is szeretnék köszönetet mondani segítségükért. Adatközlőimnek a kérdőív kitöltése során névtelenséget ígértem, ám életkorukat, nemüket, lakóhelyüket és foglalkozásukat meg kellett adniuk. S bár a minta kis méretéből és a mintavétel módjából adódóan nem reprezentatív a felmérés, mégis törekedtem arra, hogy minél többféle nyelvi helyzetű adatközlő töltse ki a kérdőívet. Az volt ugyanis az előzetes elvárásom, hogy a nyelvhasználók nyelvi helyzete nagymértékben befolyásolja anyanyelvük megítélését és az idegen nyelv(ek)hez való viszonyukat. Így informátoraim közt voltak egynyelvűek, kétnyelvűek és többnyelvűek,[1] többségi és kisebbségi helyzetben élők is.

[1] Az *egynyelvűség* és a *kétnyelvűség* terminusok még a szociolingvisztikai szakirodalomban sem egységesek (lásd Bartha 1999: 13–40). Egynyelvűnek azt szokták tekinteni, aki az anyanyelvén kívül semmilyen más nyelven nem tud. A kétnyelvűségnek azonban már szűkebb és tágabb értelmezése is lehetséges. Bloomfield például csak azt tartja kétnyelvűnek, aki mindkét nyelvét anyanyelvi szinten képes használni, míg Grosjean szerint a kétnyelvűség két vagy több nyelv rendszeres használatát jelenti (idézi Cseresnyési 2004: 151). A kétnyelvűség meghatározásánál is figyelembe lehet venni az

Kérdőívem elején anyanyelvük megkérdezése után arra kértem adatközlőimet, hogy határozzák meg az anyanyelv fogalmát. Kíváncsi voltam ugyanis arra, hogy a szakirodalomban (Skutnabb-Kangas 1997) fellelhető körülírások közül a naiv nyelvhasználók fejében milyen kép él az anyanyelvről, s hogyan differenciálódnak a különféle nyelvi környezetben élők anyanyelvfogalmai. Az eredmények azt mutatták, hogy az eltérő nyelvi helyzetű adatközlők teljesen más oldalról közelítették meg az anyanyelv kérdését, más funkcióit tartották fontosnak. A magyarországi válaszadók zöme a származást tartotta az anyanyelv legmarkánsabb ismérvének: *„amit a szüleimtől tanultam"*, *„az a nyelv, amelyen a gyermek családi nevelése folyik"*, *„amit már magzatként hallunk, amit a családunk beszél"*, *„amilyen környezetbe születünk, a környezetünk nyelve"*, *„az a nyelv, amelyen először megszólítottam a szüleimet"*. Ezt követte a nyelvelsajátítás sorrendje, vagyis a válaszadók az első, leghamarabb megismert nyelvként jellemezték az anyanyelvüket. Az egy anyanyelvvel bíró válaszadók közül csupán ketten hozták kapcsolatba az anyanyelv fogalmát az azonosulással és a nemzeti identitással: *„az anyanyelv a nemzeti hovatartozás jelölője"*, *„az a nyelv, amelyet hazám állampolgárai beszélnek"*, egy válaszoló pedig a kultúrával kapcsolta össze: *„magában hordozza népünk kultúráját is"*. Néhányan a gondolkodással kötötték össze az anyanyelvet: *„az a nyelv, amelyen megtanul az ember gondolkodni"*, *„az a nyelv, amelyen gondolkozunk"*. A használat felőli megközelítés volt a legritkább az egy anyanyelvűek esetén, de erre is akadt példa: *„ezen a nyelven tudjuk magunkat a legjobban megértetni és kifejezni"*. Egy másik válaszadó szavaival élve: *„az anyanyelv azt a nyelvet jelenti, amivel mindent el tudok mondani, amit szeretnék, illetve amiben »biztonságban« érezhetem magam"*. Csupán egyetlen adatközlő hivatkozott válaszában arra a nyelvi helyzetre, amikor az elsőként elsajátított nyelv nem egyezik meg az édesanya nyelvével.

anyanyelv esetén alkalmazott kritériumokat (lásd 2. fejezet eleje), tehát a származást, a (külső és belső) azonosulást, a nyelvtudás fokát, valamint a funkciót. Skutnabb-Kangas (1997: 18) Bloomfieldhez hasonlóan eléggé megszorító kétnyelvűség-definíciót fogad el: „Kétnyelvű az a személy, aki egy- vagy többnyelvű közösségben is anyanyelvi szinten képes két (vagy több) nyelven kommunikálni, a közösség és az egyén kommunikatív és kognitív kompetenciájára kirótt szociokulturális követelményeknek megfelelően, és aki mindkét (illetve valamennyi) nyelvi csoporttal (és kultúrával) vagy azok részeivel képes azonosulni." Tanulmányomban a *kétnyelvűség* terminust én is a fogalom szigorúbb értelmezésében használom, s csupán azokra az adatközlőkre alkalmazom, akik mindkét nyelvet anyanyelvi szinten beszélik. Mivel – saját bevallásuk szerint – a megkérdezett magyarországi adatközlőim egyike sem tud a magyar nyelven kívül anyanyelvi szinten más nyelvet, így rájuk nem használom a két- vagy többnyelvű megnevezéseket, még akkor sem, ha több idegen nyelven is tanultak.

Kétnyelvű adatközlőim többsége az anyanyelvet a használat felől ragadta meg, néhány választ idézve: *„amelyen a legjobban kifejezhetem magam"*, *„az a nyelv, amin mindent ki tudsz fejezni, árnyaltan, nehézségek nélkül"*. A következő viszonyítási pont az álom volt, ezzel jellemezték ugyanis igen gyakran az anyanyelvet, vagyis *„az a nyelv, mellyel álmodunk"*. Az érzelmi azonosulás is megjelent a válaszok közt: *„első szó, legkedvesebb nyelv"*. A kétnyelvű informátoraim közül kisebbségi nyelvi környezetben, Nagyváradon élő adatközlőm az anyanyelvnek a magánszférában betöltött funkciójára helyezte a hangsúlyt a definiálásnál: *„Anyanyelv minden, ami a magánéletemhez tartozik. A gyerekeimmel való kommunikáció, az elvek, életfelfogás, és a valóban szűkre szabott »anyanyelv«. Csak »magyarul« tudok szeretni, kimondani, hogy szeretlek, csak magyarul érzem, hogy jó nekem az ágyban, hogy jó a kedvesemmel, és ha meg tudom fogalmazni, hogy elégedett vagyok-e az életemmel, azt is csak magyarul tudom végiggondolni."*

A kérdőív következő kérdése az anyanyelv és az idegen nyelv elkülönítésére vonatkozott, azt kérdeztem ugyanis, hogy mi a különbség az anyanyelv és az idegen nyelvek között. Az egy anyanyelvű adatközlők az idegen nyelveket az anyanyelv függvényének tekintették, vagyis *„az idegen nyelvek elsajátításához tanulási folyamat szükséges, és az anyanyelv adja hozzá az alapot"*. Egyik adatközlőm válaszával élve: *„az anyanyelv az elsődleges, az idegen nyelv a másodlagos. Az idegen nyelvet csak az anyanyelv után tanulom, és az idegen nyelvű megszólalást megelőzi az anyanyelvi gondolkodás."* Hasonlóan fogalmazott két másik válaszoló is: *„az anyanyelv a gondolkodás eszköze is, az idegen nyelv csak a beszéd eszköze"*, illetve *„az anyanyelven folyik a gondolkodás. Anyanyelven kigondoljuk a mondanivalót, lefordítjuk idegen nyelvre, és csak aztán mondjuk"*. A válaszok többsége az ösztönösség és a tudatosság felől ragadta meg a különbséget: az anyanyelvet tanulás nélkül, reflexszerűen, automatikusan, *„erőlködés nélkül"* sajátítjuk el, *„nem kell gondolkodnunk, hogy például hogy teszünk össze egy mondatot"*, míg az idegen nyelvet tudatosan *„tesszük magunkévá"*, tanulás útján. Az idegen nyelveket az egy anyanyelvű adatközlők nehezebben elsajátíthatóként jellemezték (*„az idegen nyelv számomra olyan, mint egy rejtvény"*), amelyeket *„elvárások miatt"*, *„szándékszerűen"*, valamilyen célból tanulnak. Gyakori volt a feleletekben annak a hangsúlyozása, hogy a nyelvhasználók úgy érzik, az idegen nyelv nem tanulható meg olyan magas fokon, mint az anyanyelv: *„az idegen nyelv sosem lesz teljesen a sajátunk, míg az anyanyelv szerves részünk"*, *„idegen nyelv is megtanulható, akár anyanyelvi szinten is, de akkor sem tudjuk úgy használni, mint anyanyelvünket"*. Ez egybevág Bloomfield véleményével, aki azt állítja,

hogy „semmiféle nyelvet nem lehet úgy megtanulni, mint azt, amelyet »anyánk térdénél« sajátítottunk el" (idézi Cseresnyési 2004: 152). Megjelent a válaszokban az anyanyelv iránt érzett pozitív attitűd is: *„Számomra az anyanyelv nemcsak azt jelenti, hogy gyerekkorom óra ezt használom, hanem érzelmileg is kötődöm hozzá. Az idegen nyelvvel kapcsolatban ezek az érzelmek kevésbé intenzívek."* Másik adatközlőm szavaival élve: *„az anyanyelv az elsajátítás során belénk ivódik, részünkké válik, az idegen nyelv ezzel szemben legtöbbször csak eszközként használatos"*, illetve *„az anyanyelvet teljesen a sajátunknak érezzük, az idegen nyelv mindig idegen marad"*. Volt, aki tömören ragadta meg a két nyelv közti különbséget: a *„használat, jártasság"* választ adva, míg mások bővebben fejtették ki véleményüket, a kifejezésre és a megértésre helyezve a hangsúlyt: *„anyanyelvünk minden rezdülését értjük"*, *„anyanyelveden gondolkodsz, élsz, a legszélesebb rétegeit ismered, míg az idegen nyelvi ismeret általában csak az adott nyelv bizonyos szegmensére terjed ki"*. A válaszok közt előjött az anyanyelvről olvasott vagy tanult, hallott vélekedés is, így adódhatott, hogy egyik adatközlőm a különbségre ezt írta: *„anyanyelvünkön szinte bármely hangot ki tudunk ejteni, idegen nyelven nem"*. Egy 33 éves közgazdász hölgy is támaszkodott a korábban hallott eltérésekre: *„Egyszer nyelvórán azt mondták, hogy imádkozni mindig az anyanyelvén szokott az ember. Azt hiszem, hogy gondolkodni ezen lehet igazán, de lehet, hogy csak nem beszélek annyira jól egy idegen nyelvet sem. Az anyanyelvünk iránt idegen környezetben is biztos érzünk valamilyen vonzalmat."*

A kétnyelvű válaszadók nagy része ezzel szemben a gondolkodást tartotta a legfőbb eltérésnek az anyanyelv és az idegen nyelv közt, néhány választ idézve: *„anyanyelvemen gondolkodom, morfondírozok magamban"*, *„anyanyelven gondolkodom, nem idegen nyelven"*. Nagyváradi adatközlőm az önazonosság szempontjából mutatta be a különbséget: *„Az anyanyelv én vagyok, az idegen nyelv a megélhetésemet, ezen keresztül a családom megélhetését biztosítja."* A kétnyelvű adatközlők – nyelvi helyzetükből és tapasztalatukból adódóan – nem az ismertség szerint tettek különbséget az anyanyelv és az idegen nyelvek közt, ezt expliciten meg is fogalmazta ausztriai válaszadóm: *„az anyanyelv nekem az első megtanult nyelv, az idegen nyelvek később jönnek hozzá, de ez nem azt jelenti, hogy egy vagy több idegen nyelven ne lehetne ugyanolyan jól beszélni, mint az anyanyelvünkön"*. Ő a magyar nyelvet sajátította el elsőként, ám a németet is anyanyelvi szinten beszéli, és másik anyanyelvének tartja. Az elhatárolás a kétnyelvűek esetén a használat helye szerint történt: az anyanyelvet *„otthon, a 4 fal között"* használják, az idegen nyelvet pedig *„máshol"*.

A nyelvhasználók idegennyelv-ismeretének a feltérképezését szolgálta a kérdőív 4. és 5. kérdése. A válaszadóknak az általuk beszélt idegen nyelveket és nyelvismeretük fokát kellett megadniuk, illetve arra is rákérdeztem, hogy hol, hogyan és mennyi ideig tanulták ezeket a nyelveket. Magyarországon élő adatközlőim többsége arról számolt be, hogy az óvodában és az iskolai oktatás keretén belül (általános iskolában, középiskolában, illetve felsőoktatási intézményben), illetve utazásai során tanulta az idegen nyelvet. A határon túli adatközlők esetén az iskolai oktatás helyett a közvetlen nyelvi környezet és a család volt a domináns. A megkérdezettek közül az angol nyelvet beszélték a legtöbben, ezt követte a német nyelv ismerete, majd a spanyolé, az olaszé, a latiné, az oroszé és a románé, de a mintában egyéb nyelvek is megjelentek: a finn, a japán, a szlovák, a szerb, a cseh, a török, a héber és az ógörög. Az egyénenként beszélt idegen nyelvek száma pedig a következőképpen oszlott meg: hárman voltak, akik semmilyen idegen nyelvet nem beszéltek, huszonhárom adatközlő beszélt egy idegen nyelven, negyvenhét személy bírt két idegen nyelvvel, tizenketten tudtak három idegen nyelven, öt informátor beszélt négy nyelven, egy adatközlő pedig öt nyelven tudott.

A kérdőív következő kérdéscsoportja a szituáció és a használat felől ragadta meg az anyanyelv és az idegen nyelv kérdését. Arra voltam ugyanis kíváncsi, hogy milyen helyzetben és mire használják ezeket a nyelveket (6. kérdés) és hogy melyek azok a (nyelvi) tevékenységek, amelyeket csak anyanyelvükön végeznek az adatközlőim (7. kérdés). A Magyarországon élő, magyar anyanyelvű adatközlők szinte ugyanazokat a válaszokat adták ezekre a kérdésekre. Az anyanyelv használatának a színtere náluk a mindennapi kommunikáció: minden szituációban és mindenre ezt használják. Az idegen nyelvet jóval ritkábban, jórészt külföldön beszélik, vagy ha idegen ajkú kér tőlük itthon segítséget, illetve más nyelvűekkel való kapcsolattartásra használják. A még iskolába járó válaszadóim a nyelvi órákat jelölték meg az idegen nyelv használatának leggyakoribb helyeként. Ezt követte az idegen nyelven való olvasás, az internetezés, a filmnézés és a zenehallgatás. A válaszokból kiderült az is, hogy az idegen nyelv használatát nem minden adatközlő éli meg kihívásként: *„az idegen nyelv használatát kerülöm, mert nem beszélem rendesen"*, *„csak amikor rákényszerülök"*, *„csak szükség esetén"*. Egy adatközlő viszont egy sajátos nyelvjátékról számolt be, ő az idegen nyelvet néha fonetikusan kiejtve használja a vele egy anyanyelvűekkel való kommunikációra.

A csak anyanyelven való nyelvi cselekvésre is egyforma válaszok adódtak. A legtöbben a családdal és barátokkal való beszélgetést írták.

Ezenkívül a leggyakoribb válasz a gondolkodás volt, ezt követte a veszekedés, a káromkodás és a szleng. A gondolkodáshoz, a nyelv kognitív funkciójához kötődik a belső beszéd is, ezt is több adatközlőm írta válaszul, egyiküket idézve: *„mondandóm megformálását először mindig fejben végzem el, belső beszéd ez"*. Szintén a gondolkodáshoz kapcsolódik a számolás is. Tolmács-fordító informátorom a számolást hozta példának, ám hozzátette: *„de ha angollal pingpongozunk, akkor megerőltetem magam, és angolul számoljuk az eredményt, de nem kényelmes nekem"*. A csak anyanyelvi cselekvésre vonatkozó válaszok közt megjelent még a fesztelen társalgás, az érzelemkifejezés (például szerelmet vallani), az álmodás, a rejtvényfejtés, a versírás és a blogírás. Egyik adatközlőm szituációfüggőnek nyilvánította a nyelvek közti választást, ám hozzátette, hogy *„egy kivétel van: amikor nem jut eszembe valami, a »töltelékszavakat« magyarul mondom akaratlanul is (pl. őő, izé, szóval)"*, vagyis nála a szavakkal kitöltött hezitáció mindig az anyanyelvén történik.

Természetszerűleg más a helyzet a kisebbségi körülmények közt élő kétnyelvűek esetén. Ők ugyanis az anyanyelvüket a privát szférában használják, a családi kommunikációban. Zürichi adatközlőm ezt így fogalmazta meg: *„Svájcban a magyar az egymás közti, családon belüli »tolvajnyelvünk«. Az »idegen nyelvek« pedig a mindennapi kommunikációhoz kellenek értelemszerűen."* Isztambulban élő informátorom pedig a következőket írta: *„Az anyanyelvet a nap 24 órájában, a kisfiammal csak és kizárólag magyarul beszélek, a török nyelvet napi szinten, a többi idegen nyelvet elvétve használom, amikor szükséges, vagy a helyzet úgy hozza."* Válaszadóim a nem anyanyelvüket zömében a munkájuk miatt használták. Egyikük véleményét idézve: *„A tanult idegen nyelvet kimondottan csak a szakmámból kifolyólag használom. De meggyőződésem, hogy anyanyelvi szinten kell tudnod az adott ország nyelvét, ahol élsz."* Ám nem lehet általánosítani a nyelvek megoszlását illetően. Például Genfben élő informátorom nem tett különbséget a használat színtereiben a nyelvek között, ahogy ő fogalmazott: *„magánéletben, munkában, mindenhol, mindent, hisz nemzetközi környezetben élek"*, ám a rejtvényfejtést kiemelte, mint olyan nyelvi tevékenységet, amelyet csak az anyanyelvén szokott végezni. Másoknál pedig az olvasás volt a csak anyanyelven végzett cselekvés. A külföldi tartózkodás hosszától és a családi, munkahelyi környezettől függően azonban megváltozhat az anyanyelv és az idegen nyelv egymáshoz való viszonya, és a később elsajátított idegen nyelv is válhat anyanyelvvé. Ez történt például az ausztriai válaszadóm esetén, az ő szavaival jellemezve a helyzetét: *„Az anyanyelvemet csak ritkán és hétköznapi szituációkban használom, bár néha fordítok is magyarról németre, és visz-*

szafelé. A német a jelenlegi FŐ nyelvem, a családban németül beszélünk (férjem osztrák, a gyerekeim német anyanyelvűek). Az angolt heti szinten használom a munkám folyamán." Ám még nála is van olyan tevékenység, amelyet csak magyarul végez: *„Számolni csak magyarul tudok, számoláskor magyarul gondolkodom ;-)))"* – írja. A válaszok közt a verbális kitörés szerepelt még a csak anyanyelvi kommunikációs formák közt a kétnyelvűeknél.

Az anyanyelvhez való viszonyulással három kérdés is foglalkozott. E három kérdést nem egymás után tettem fel, és törekedtem az eltérő megfogalmazásra: először a különbségekre kérdeztem rá (8. kérdés: Másképp tekintesz-e az anyanyelvedre, mint a később megtanult nyelvekre? Válaszodat indokold is!), majd arra, hogy mit jelent a nyelvhasználók számára az anyanyelv (11. kérdés), végül az anyanyelvhez fűződő érzelmi viszonyulást tudakoltam (13. kérdés). A három kérdésre kapott válaszokat együtt mutatom be, minél teljesebb képet adva adatközlőimnek az anyanyelvhez fűződő attitűdjéről. Egy anyanyelvű magyarországi adatközlőim kivétel nélkül azt vallották, hogy másként, sokkal bensőségesebben viszonyulnak az anyanyelvükhöz, mint a később megtanult nyelvekhez. Az anyanyelv iránt érzett elfogultságot mutatja a következő néhány kiragadott válasz is: *„nekem az anyanyelv mindig is szebb marad, mint bármely más idegen nyelv"*, *„ebben otthonosan mozgok, jobban tisztelem szépségét"*, *„saját tulajdonomnak tekintem"*, *„közelebbinek érzem"*, *„elfogultabb vagyok vele szemben"*. A legtöbben a származást és az identitást nevezték meg indokként. Például: *„az anyanyelvemet jobban szeretem, mert szüleimtől, tanáraimtól tanultam"*, *„az anyanyelvhez semmilyen más nyelv nem hasonlítható, ez köt minket nemzetünkhöz"*, *„magyar vagyok, ez az anyanyelvem, ezen tanultam meg beszélni, ez az egyik legfontosabb része az életemnek"*, *„általa válok magyarrá"*, *„az anyanyelvem nemcsak az enyém, hanem a családomé, az országomé, és ez egyfajta identitás"*, *„az anyanyelvem köt azokhoz az emberekhez, akiket szeretek"*, *„hazámat, nemzetemet, otthonomat jelképezi"*. Néhányan az anyanyelv szeretetét és használhatóságát kapcsolták össze: *„nagyon szeretem az anyanyelvem, mert ezen a nyelven tudom csak igazán jól kifejezni magam"*, másik válaszadóm szavaival élve: *„érzem az általa kifejezhető árnyalatnyi különbségeket is"*. Egyik adatközlőm metaforák segítségével fogalmazta meg az anyanyelvhez fűződő viszonyát: *„Az anyanyelvem út, eszköz (időnként fegyver) a mindennapi életen túl ismeretek szerzéséhez, ez az, amit biztonsággal forgatok."* A válaszok közt az iskolai oktatásnak köszönhetően a nyelvművelő mentalitás is megjelent, az egyik válaszadó Kölcsey Ferenc Parainesis-beli gondolatával foglalta össze érzéseit: *„Idegen nyelveket tudni szép, a hazait művelni kötelesség."* Ezzel szemben volt, aki a nyelvek azonos értékűségét hangoztatta: *„Az anyanyelvet másképp is nevezem, máshol használom, de az idegen nyelveket is teljes értékű nyelvnek gondolom, tehát nem hiszem azt, hogy a magyar jobb/rosszabb lenne bármelyik másik nyelvnél."*

Sajátos nyelvi helyzetben élő válaszadóimnál a nyelvi környezet függvényében eltérés mutatkozott a válaszok közt. Az anyanyelvcserén keresztülment ausztriai adatközlőm volt az egyetlen, aki azt válaszolta, hogy nem tekint másképp az anyanyelvére, mint a később elsajátított nyelvekre. A többiek kivétel nélkül másként viszonyultak anyanyelvükhöz, anyanyelveikhez, kötődtek hozzá(juk), hiába kerültek más nyelvű országokba. A két anyanyelvű informátoraim a gyerekkoruktól a magyarral egyszerre tanult és használt másik (német, illetve román) nyelv iránt is hasonlóan viseltettek. A második nyelvet később, felvett anyanyelvként birtokló adatközlőimnél azonban már különbség volt megfigyelhető a nyelvek iránti viszonyukban. Isztambuli adatközlőm válaszát idézve: *„Hogyne, a magyar nyelv a legtermészetesebb kifejezési forma számomra. Hiába beszélek perfekt törökül, úgy érzem, soha nem lesz olyan szinten »anyanyelvem«, mint az itt születetteké, mivel az ember a nemzetiséget, anyanyelvet mindig is magában hordozza, ez olyan természetes velejáró."* Vajdasági válaszadóm pedig azt emelte ki, hogy számára az anyanyelv a legfontosabb, s úgy érzi, ezt a nyelvet nem fogja soha elfelejteni.

Szintén az anyanyelvhez való érzelmi viszonyulást tudakoltam adatközlőimtől a kérdőív 11. feladatával. Itt expliciten arra kérdeztem rá, mit jelent számukra az anyanyelv. Az összes feltett kérdés közül erre kaptam a legszemélyesebb és legőszintébb válaszokat. Csak néhányan hivatkoztak arra, hogy számukra az anyanyelv kommunikációs eszköz, illetve a hovatartozás és az identitás kifejezője, a többség azonban ennél személyesebb hangvételű válaszokban fogalmazta meg, mit is jelent számára az anyanyelv: *„kincset, kapaszkodót, büszkeséget, kötelezettséget, kitartást"*, *„mindent"*, *„az életet"*, *„kiindulópontot"*, *„a gyökereimet"*, *„a legcsodálatosabb nyelvet a világon, mely a családot, otthont, biztos közeget jelenti, a kultúrám hordozóját"*. Az anyanyelv iránti elfogultságot lehetett kiolvasni jó néhány válaszból: *„szerintem a világ legsokszínűbb és leggazdagabb nyelve"*, *„többre tartom a többi nyelvnél, mert változatosabb, és tetszik, hogy a külföldieknek kihívást jelent a megtanulása"*. Volt olyan adatközlő is, aki az anyanyelv előnyeit és hátrányait is megemlítette: *„korlátokat, ugyanakkor biztos alapot"*. Szintén a kettősséget emelte ki egy másik informátor: *„Biztonságot, ugyanakkor kalandot jelent, mert rengeteg dolog feltáratlan számomra."* Az anyanyelv ismeretlen dimenziói többeket tanulásra késztetnek: *„ezt minél jobban el kell sajátítanom, mert nincs olyan ember, aki tökéletesen ismerné az anyanyelvét"*. A kaland és kihívás miatt

akadt, aki *„játék"*-ként tekintett anyanyelvére, s a nyelvben rejlő kreativitást, produktivitást, valamint a nyelv változékonyságát, változtathatóságát emelte ki: *„Olyan dolog, ami a sajátom, egy kész egészként kaptam, de mégis továbbalakíthatom."* Míg más a nyelv kifejezőképességének sokszínűségét hangsúlyozta: *„A magyarban érzések, színek, szófordulatok vannak, amelyek egyénivé és értékessé teszik ezt a nyelvet."* Egynyelvű környezetben élőknél az anyanyelv a gondolkodás egyetlen eszköze: *„Ez az egyetlen dolog, ami mindig velem van, hiszen gondolataimat is ezen fogalmazom meg, még ha nem is mondom ki őket."*

Az érzelmi viszonyulásra az anyanyelv és az idegen nyelv összehasonlításában is rákérdeztem. A válaszokból többféle attitűd bontakozott ki. Az egy anyanyelvű nyelvhasználók kisebb hányada válaszolta csupán azt, hogy egyformán szereti az anyanyelvét és a később megtanult idegen nyelveket. A többség erősebben kötődött érzelmileg az anyanyelvéhez, néhány választ idézve: *„jobban szeretem"*, *„a lényem egy darabja"*, *„a mindenem"*, *„szent dolog"*, *„fölülmúlhatatlan"*, *„büszke vagyok rá"*, *„a saját anyanyelvem a legfontosabb, és csak aztán lehet kedvenc bármely nyelv"*. A válaszok között visszatérő elem volt az idegen nyelvek idegenségének a hangoztatása (*„sosem fogom a sajátomnak érezni"*, *„az idegen nyelvek a legtöbbször idegenek maradnak"*). Azonban az idegen nyelvek fontosságát és szükségességét is hangsúlyozták az adatközlők (*„jó minél több nyelven beszélni"*), s a válaszokból az ismeretlen nyelvek iránti érdeklődés, kíváncsiság és vonzalom volt kiolvasható: *„az idegen nyelveket mindig érdekesebbnek találom, mert azokat nem ismerem annyira"*, *„az idegen nyelv egzotikussága vonz"*, *„az idegen nyelveket inkább csodálom"*. A tanult nyelvek közül legtöbben az angolt és a franciát nevezték meg kedvenc idegen nyelvükként, a némethez viszont sokan negatívan viszonyultak a nyelv kemény hangzása miatt. Kétnyelvű válaszadóim is közelebb érezték magukhoz az anyanyelvüket, mint a környezetük bármely másik nyelvét. Erről így írtak: *„az anyanyelv önmagamat jelenti. Az ismert/tanult nyelvek az egzisztenciámat, illetve a műveltségemet"*, *„a legkedvesebb nyelv számomra az anyanyelvem, míg a többi nyelv elsajátítása csak »egyszerűbbé« teszi a mindennapokat"*. Többségük azt hangoztatta, hogy számukra a nem anyanyelvük a mindennapi boldogulás eszköze, tehát egy szükséges nyelv. Sepsiszentgyörgyi adatközlőm ezt így fogalmazta meg: *„nekem sokkal barátságosabb a magyar, a román csak »kell«*, míg müncheni informátorom a következőt válaszolta: *„Az anyanyelv ajándék, a német az egy szükséges eszköz a hétköznapi élethez."*

Az anyanyelvnek az emberré válásban betöltött szerepére kérdezett rá a kérdőív 9. kérdése. Ez volt az első olyan kérdés, ahol a különféle

nyelvi környezetben élő adatközlők válaszai nem mutattak semmiféle eltérést, mindannyian ugyanazokat írták. Legtöbbjük szerint közösségösszetartó, közösségformáló és nevelő hatása van az anyanyelvnek (*„általa az ember bekerülhet egy hasonló kultúrájú, hasonló gondolkodású közösségbe"*), befolyásolja a nemzeti tudatot és hovatartozást, s ennek a nyelvnek a segítségével illeszkedünk be a társadalomba, igazodunk el a világban. Az egyik válaszadó ezt így fogalmazta meg: *„A kisgyerek a nyelv megtanulásával fokozatosan bekapcsolódik a társadalomba, amíg nem tud beszélni, érvényesülni sem tud."* Sokan az anyanyelvnek a szocializációban, a kötődés kialakulásában betöltött szerepére utaltak a válaszukban. Többen pedig úgy gondolták, hogy az anyanyelv az emberek személyiségét, önkifejezését is formálja: *„Az, hogy valaki milyen nyelvet beszél, valamilyen szinten meghatározza a személyiségét. Minden nemzetnek vannak sajátosságai, amiket akarva-akaratlanul belénk nevelnek."* Egyik kétnyelvű adatközlőm szinte ugyanezt fogalmazta meg: *„Igaznak tartom azt a mondást, hogy »Ahány nyelv, annyi ember.« Akinek lehetősége volt több anyanyelvet elsajátítani, feltételezhető, hogy ezt különböző kultúrákban élő szülőktől, emberektől hallotta. Minden nyelvnek különböző kifejezésmódja, hangsúlya van. Ha születésétől fogva több aspektusban hallja ezt az ember, szerintem a személyisége, kifejezésmódja is sokkal »színesebb«, tágasabb, rugalmasabb lesz."* Mások a nyelvnek a kapcsolatteremtő funkcióját emelték ki az emberré válás folyamatából: *„Az ember társas lény, megköveteli a társaságot és a vele való kapcsolatot. Ez a kapcsolattartás leginkább a nyelv segítségével megy végbe, és az anyanyelvvel válik gyorssá és gördülékennyé."* Az anyanyelv segít továbbá a társadalmi együttélés szabályainak az elsajátításában is. Valamint az anyanyelv is hozzájárult az embernek az állatvilágból való kiemelkedéséhez, azaz *„(anya)nyelv nélkül nem ember az ember"*. Az emberré váláshoz a nyelven túl a tudatos gondolkodás is hozzátartozik, erről így írt az egyik adatközlő: *„Először bármit tudunk is meg a világról, azt anyanyelven tesszük."*

Az anyanyelvhez való jog alapvető emberi jognak számít. A kérdőív 10. kérdésével azt tudakoltam adatközlőimtől, hogy korlátozták-e már őket az anyanyelvük használatában, és ha igen, akkor mikor és miért. Magyarországon élő magyar anyanyelvű adatközlőim 90%-a azt válaszolta, hogy még soha nem korlátozták őket, mindig, minden környezetben szabadon használhatták a magyar nyelvet. A fennmaradó néhány válasz intézményesített keretek közt folyó idegen nyelvi tevékenység (nyelvvizsga, érettségi, nyelvóra) közbeni anyanyelvhasználat tiltására vonatkozott. Két válaszadó pedig arról számolt be, hogy Székelyföldön, Felvidéken és Délvidéken nem használhatta kedve szerint

a magyar nyelvet. Az indok ez volt hozzá: *„Azért, mert magyar vagyok."* Kisebbségi körülmények között élő adatközlőimnek – sajnos – több tapasztalatuk volt az anyanyelv korlátozásáról. Az esetek közül hármat emelek ki. A jelenleg Zürichben élő válaszadóm arról számolt be, hogy az 1970-es években szerb iskolában nem engedték meg neki, hogy a szabadkai magyar osztálytársával az iskolában magyarul beszéljen. Sepsiszentgyörgyi válaszadóm pedig jelenleg sem használhatja kedve szerint anyanyelvét sem a munkahelyén, sem üzletben, sem pedig hivatalos ügyek intézésekor. Ugyanerről a helyzetről számolt be Adán élő informátorom is. Ilyen esetekben a nyelvhasználat hatalmi kérdés, nem pedig az egyén szabad döntésének az eredménye.

Az anyanyelvnek a mindennapi életben betöltött szerepére kérdezett rá a felmérés 12. kérdése. Egynyelvű adatközlőim kivétel nélkül arról számoltak be, hogy az anyanyelv rendkívül fontos szerepet játszik a mindennapjaikban, hiszen az emberekkel való kapcsolattartásnak és kommunikációnak ez a legfőbb eszköze. Egyik adatközlőm válaszát idézve: *„Szükséges a mindennapi léthez, mint a levegő, az étel vagy az ital."* Ezt a szükségességet mások a következőképpen fogalmazták meg: *„létszükséglet"*, *„elemi szerepe van"*, *„nélkülözhetetlen"*. Páran arra is kitértek, hogy nyelv, anyanyelv nélkül szinte minden cselekvés lehetetlenné válna, néhány válasz szerint: *„teljesen a nyelvre vagyunk utalva"*, *„nélküle nem boldogulnánk"*, *„nélküle fogyatékosnak érezném magam"*, *„a nyelvből kilépni lehetetlen"*. Olyan is volt, aki az anyanyelv kifejezőképességét helyezte előtérbe: *„Segít kifejezni magam – őszintén és korlátok nélkül."* Kisebbségi nyelvi helyzetben élő adatközlőim közül ausztriai válaszadóm számolt be egyedül arról, hogy az ő mindennapjaiban nem sok szerepet játszik az anyanyelv, mivel csak keveset tudja használni azt. A többieknél azonban kivétel nélkül a szűkebb családdal való érintkezés eszközeként szerepelt. Ezen túl sepsiszentgyörgyi válaszadóm az anyanyelv természetességét emelte ki válaszában: *„Olyan, mint a levegő, észre sem veszem, csak használom."*

A felmérés egyik legszemélyesebb kérdéscsoportja a kérdőív 14. kérdése volt, melyben azt tudakoltam az adatközlőktől, hogy mi a szerepe az anyanyelvnek egyéniségük kibontakozásában, életük alakulásában és nemzeti hovatartozásukban. A válaszok, illetve az üresen hagyott helyek azt mutatták, hogy nehezen tudták szavak segítségével megragadni és leírni az érzéseiket, véleményüket. Viszonylag sok volt a sablonos, kifejtetlen válasz: *„fontos"*, *„nagyon fontos"*, de sokan bevallották, hogy nem tudják. Az értékelhető válaszokból a következő kép rajzolódik ki az anyanyelv és az egyéniség viszonyában. A válaszadók közül

hatan úgy vélték, hogy nincs semmilyen kapcsolat az egyéniség és az anyanyelv közt, szerintük a nyelv helyett a családi háttértől függ az ember kibontakozása. A többiek ezzel szemben az önkifejezésben látták az anyanyelv legfőbb szerepét. Néhány választ idézve: *„ezen a nyelven lettem egyéniség"*, *„eszköz, hiszen így mutathatom meg, ki vagyok"*, *„a szavaim a gondolataim kivetülése"*, *„az ember az önkifejezés által lesz az, aki"*, *„csak az anyanyelvvel tudok igazán én lenni"*, *„csak magyarul tudom önmagam adni"*. Az önkifejezésen túl a környezet számára is fontos információt nyújt az egyén nyelvhasználata: *„bemutat másoknak"*, *„képet fest rólam, jellemez"*, *„ezáltal közvetítem magam a külvilágnak"*. Az anyanyelv és az egyéniség közvetlen kapcsolatának a hitét mutatja a következő válasz is: *„Ha más országban élnék, más lenne az anyanyelvem, akkor másabb lennék én is … és az életem is másképp alakul."*

Válaszadóim közül azok, akik úgy vélték, hogy az anyanyelvnek az életük formálásában van vagy volt szerepe, az érvényesülés egyik eszközeként tekintenek e nyelvre: *„segítségével elérhetem a céljaimat"*, *„a kapcsolatainkat ezzel építjük ki"*. Vannak, akik kiindulópontnak érzik az anyanyelvüket: *„alapot ad az ismeretek megszerzéséhez"*, *„meghatározza iskoláimat, munkahelyemet és lakhelyemet"*. Többen kiemelték, hogy az anyanyelv tudása mellett napjainkban nagyon fontos az idegen nyelvek ismerete is, azok nélkül kevésbé tud az ember érvényesülni. Adatközlőim között volt néhány magyar szakos egyetemi hallgató is, ők bevallásuk szerint a jövőbeli életükben szánnak nagy szerepet anyanyelvüknek, ugyanis ezt a nyelvet szeretnék tanítani. Egyik adatközlőm a kölcsönös meghatározottságot emelte ki: *„Anyanyelvem alakítja az életem, és az életem alakítja az anyanyelvem."* Extrém esetről számolt be nagyváradi válaszadóm: neki az életét úgy befolyásolta az anyanyelve, hogy mikor megkérték a kezét, nemet mondott, mert az illető román nemzetiségű volt.

Az anyanyelv és a nemzeti hovatartozás viszonyát tekintve tizennyolc adatközlő vallotta azt, hogy az anyanyelv magyarságtudatot ad számukra: *„Magyarul beszélek, magyar vagyok."* Mások a valahová tartozás érzését emelték ki: *„kijelöli számomra a világban a helyem"*, *„tudom, hogy tartozom valahova, és ez biztonságot ad"*, *„biztos pontot jelent"*, *„közösségbe sorol, függetlenül országhatártól, vallástól vagy bőrszíntől"*. Többen kiemelték, hogy az anyanyelv és a nemzet összetartozását akkor élték meg igazán, amikor külföldre kerültek, illetve miután hazaérkeztek Magyarországra: *„Külföldön talán jobban előjön az emberben a nemzeti hovatartozás tudata, amióta külföldön élek, sokkal jobban ragaszkodom a »gyökereimhez«, a magyarságomhoz"* – vallotta isztambuli adatközlőm. Egy má-

sik, szintén nyelvi kisebbségben élő válaszadó pedig így fogalmazta meg érzéseit: *„Az anyanyelv nem engedi elfelejteni (nem is tudnám, nem is akarnám), hogy magyarnak születtem, bárhova megyek, bárhol is élek."* Azonban olyan is lehet, hogy az anyanyelvek „kettéosztják" az embert, ez történt az egyik német és magyar anyanyelvű informátornál, aki mindkét nemzethez tartozónak érzi magát.

Utolsóként (15. kérdés) arra voltam kíváncsi, hogy a nyelvhasználók mit tartanak a nyelv fő funkcióinak, azaz mire használják a nyelvet, függetlenül attól, hogy az a nyelv anyanyelvük-e, vagy idegenként, tanult nyelvként tekintenek rá. Ennél a kérdésnél kell leginkább a válaszok torzulásával számolni, ugyanis adatközlőim az iskolában is tanul(hat)ták a nyelv funkcióit, a bühleri és a jakobsoni modell érettségi téma is, így nem meglepő, hogy a válaszoknál a vélemények helyett a megtanult ismeretek domináltak. Ezt mutatta, hogy egyik adatközlőm a funkciók felsorolásánál a tankönyvek kategóriarendszerét használta: *„1. Ábrázoló funkció: – tényekről, dolgokról, eseményekről szerzünk tudomást, 2. Kifejező funkció: – hangot adhatunk vágyainknak, érzelmeinknek; 3. Felhívó funkció: – akaratunk, kérdéseink, követelésünk kinyilvánítása."*

A különféle nyelvi helyzetű válaszadóim feleletei a nyelvek funkcióinak a megadásánál egységesnek bizonyultak, s a kapott válaszoknál fellelhetők voltak a bühleri, a jakobsoni és a robinsoni nyelvi funkciók is. Az esetek többségében (negyvennégy válasznál) a nyelvet a kommunikáció eszközeként határozták meg. Ezt követte a gondolatok kifejezése és a gondolkodás mint fő funkció tizennyolc válasszal. A kapcsolatteremtés és a kapcsolatfenntartás tizenöt adatközlőnél volt olvasható, míg az érzések és érzelmek kifejezése tizennégy informátornál szerepelt. A megértés és megértetés is gyakran előfordult a válaszok közt, valamint az információközvetítés, a tájékoztatás, a felhívás, a befolyásolás, az önkifejezés és a véleménynyilvánítás. Néhányan a nyelvnek a művészettel való kapcsolatát és esztétikai értékét emelték ki. Sokan több funkciót is felsoroltak, s a nyelvet olyan eszköznek tekintették, amellyel minden lehetséges. Egy kétnyelvű adatközlőm válaszával élve: *„Nyelvek segítségével beszélünk, írunk, olvasunk, dolgozunk, magyarul/németül élünk. :-)"* Egy másik válaszadó pedig így fogalmazott: *„A nyelv funkciója minden. A nyelvben élünk, mindenhol alkalmazzuk."* A nyelv által történő cselekvéseket, azaz a beszédaktusokat két adatközlőm is kiemelte, egyikük szerint *„a nyelvvel tudunk ölni, teremteni"*, másikuk szerint pedig *„többen vesztek szó, mint kard által"*. Volt olyan informátor, aki a nyelvnek a szórakozó, szórakoztató funkcióját hangsúlyozta. A nyelv funkcióinak a bemutatását egy összegző véleménnyel zárom: *„Kommunikálunk, másokat dolgokra rávészünk, megkérünk, másoknak örömöt szerzünk, dolgozunk, élünk. Életünk nyelv nélkül sokkal szegényesebb lenne."*

A kérdőív végén lehetőségük nyílt az adatközlőknek arra, hogy bármilyen véleményüket megosszák a(z anya)nyelvhasználattal kapcsolatban. A kilencvenegy válaszadó közül húszan éltek is ezzel a lehetőséggel. Közülük nyolcan a nyelvművelés fontosságát, az anyanyelv helyes használatának a megtanítását hangsúlyozták, egy ember pedig nyelvművelésellenes beállítódásáról tett tanúbizonyságot: *„Nincs olyan, hogy valaki helytelenül használja az anyanyelvet."* Ketten azt emelték ki, hogy senkinek sem szabad elfelejtenie az anyanyelvét, még abban az esetben sem, ha más nyelvi környezetbe kerül. Az egyik magyar szakos egyetemista válaszadó pedig professzorának, dr. Fried István tanár úrnak az idézetét osztotta meg velem: *„Az anyanyelvemen azt mondom el, amit akarok, az idegen nyelveken azt, amit tudok."* Anyanyelvcserén keresztülment ausztriai adatközlőm arról számolt be, hogy számára az anyanyelv és az idegen nyelv kérdésköre nem érzelmi alapon működik, s véleménye szerint *„egyik nyelv sem fontosabb a másiknál"*. A válaszok bemutatását egyik adatközlőm egy megjegyzésével zárom, amely tömören foglalja össze mindazt a tudást, ismeretet és véleményt, amelyet a kérdőívek feldolgozása után én is hasonlóan összegeznék: *„Nyelvünkön az életünk!"*

ÖSSZEGZÉS

Dolgozatomban az anyanyelv és az idegen nyelv fogalmát körüljárva különféle nyelvészeti modellek és egy kérdőíves felmérés segítségével a nyelv szerepét és alapvető funkcióit mutattam be. A bühleri elmélet komponenseit (a nyelvi jelet, a feladót és a címzettet) egyik későbbi modell sem nélkülözi, sőt, mindegyik tovább bővíti a kommunikáció aspektusainak megfelelően. Jakobson (1969) már hat funkcióval számol, míg Robinson ([1972/] 2003) tizennéggyel. A kérdőíves felmérés eredményei azt igazolták, hogy a nyelvhasználók nyelvről való vélekedései egybeesnek e modellek alapfeltevéseivel: a nyelv legfontosabb funkciói a nyelvi szocializáció, a gondolkodás, a kifejezés, a tájékoztatás és a befolyásolás.

A különféle nyelvi helyzetű válaszadók eltérően határozták meg az anyanyelvet és az idegen nyelvet, másként vélekedtek e nyelveknek az életük alakulásában, az egyéniségük kibontakozásában, a nemzeti hovatartozásukban betöltött szerepéről, különböző attitűddel is viseltettek az anyanyelv és az idegen nyelvek iránt, ám abban mindannyian megegyeztek, hogy az anyanyelv – a funkciók számától függetlenül –

kitüntetett szerepet játszik az életükben. Bebizonyosodott továbbá a verschuereni elmélet (1999) igazsága is, miszerint a nyelvhasználat nem más, mint szüntelen nyelvi választás.

Irodalom

Bartha Csilla 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései – Beszélők és közösségek –*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Benkő Loránd (főszerk.) 1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára A–Gy.*, második kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Cseresnyési László 2004: *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*, Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Deme László 1976: *A beszéd és a nyelv*, Tankönyvkiadó, Budapest.

Forgács Tamás 1998: Cigány, zsidó, meg a pap, hogy megcsaljon, azon kap… – avagy: Hogyan születik és működik a nyelvi sztereotípia, *Néprajz és Nyelvtudomány 39*. 87–105.

Grétsy László – Kovalovszky Miklós 1983: *Nyelvművelő kézikönyv I. kötet, A–K*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Grice, H. Paul 1957: Meaning, *Philosphical Review 66*, 377–388.

Jakobson, Roman 1969: *Hang – Jel – Vers*, Gondolat, Budapest.

Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1989: *Magyar értelmező kéziszótár A–K.*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kálmán Béla 1977: Az anyanyelv szerepe az ember életében, In: Bachát László (szerk.) *Az anyanyelv az ember életében*, TIT, Budapest.

Lanstyák István 2007: Általános nyelvi mítoszok, In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.) *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*, Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest, 174–212.

McArthur, Tom (szerk.) 1992: *The Oxford Companion to the English Language*, Oxford University Press, Oxford.

Németh T. Enikő 1996: A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása, *Nyelvtudományi Értekezések 142*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Németh T. Enikő 2004: *Verbális információközlés kommunikatív szándék nélkül*, VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus, Budapest.
letölthető: http://www.nytud.hu /NMNyK/eloadas/nemetheniko.rtf

Robinson, W. P. 1972: A nyelv funkciói. In: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció I. A kommunikatív jelenség*, második, bővített és javított kiadás, General Press, é.n. [2003], Budapest, 255–267.

Skutnabb-Kangas, Tove 1997: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*, Teleki László Alapítvány, Budapest.

Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1986: *Relevance: communication and cognition*, Blackwell, Oxford.

Verschueren, Jef 1999: *Understanding pragmatics*, Oxford University Press, Oxford.

DR. SCHWEIGHARDT ZSANETT

BORMONDÁSOK; FRÖCCS-SZÓTÁR

„Utazásaim egyik legfőbb tapasztalata volt, hogy van bor-ország és van pálinka-ország. Eszerint van bornép és pálinkanép. […] A nagy bornépek a görögök, a dalmátok, a spanyolok, az etruszkok, az igazi borvidékeken az olaszok, a franciák és a magyarok. […] A bor-országok és a borvidékek mind idillikusak. […] A bor olyan volt, mint a cseppfolyós csók."
(Hamvas Béla: A bor filozófiája)

A borral kapcsolatos szólásokat és közmondásokat szokás *bormondások* néven említeni. Az első magyar közmondásgyűjtő, Baranyai Decsi János 1598-ban Bártfán jelentette meg *Adagiorum Graeco Latino Ungaricorum Chiliades quinque* című kötetét, az első magyar szólás- és közmondásgyűjteményt, amely számos bormondást is tartalmaz, melyből kitűnik a szerző éleslátása.

Néhány példa ebből:

Cégér nélkül is elkél a jó bor.
Könnyű a pohár mellett vitézködni.
Óbor jó s új szalonna.
Jó a sör, mégis a bor az anyja.

Szüleim szabadidejükben szívesen szőlészkednek, borászkodnak, ahogy azt felmenőink is tették. Igyekszünk kis pincénket is csinosítgatni. Egyik rokonunktól kaptuk ajándékba az „Öreg pince törvényei" megjelölésű illemkódexet. Nekem nagyon tetszik ez a tíz plusz egy parancsolat.

Öreg pince törvényei
Jól vésd az eszedbe, s ne vétsél ellenük!

I. Nem illik a gazda pincéjébe hívás nélkül lemenni.
II. Nem illik a gazda hívását elutasítani.
III. Nem illik a boroshordókat megkocogtatni.
IV. Nem illik megkérdezni, hogy a gazdának mennyi bora van.